© AJH 2019 | Vol. 01, Issue 01, Jan. – June 2019

ANSH – Journal of History

ISSN (Online) No. 2582 -046X

Peer-Reviewed, Refereed & Open-Access International Journal of History

વર્લ્ડ હેરીટેજ સીટી અમદાવાદની સ્થાપના અને વિકાસ (ભૂપૃષ્ઠ અને સ્થળનામોની દ્રષ્ટીએ)

Mr. Pratapsinh R. Venziya

Ph.D. Scholar (Department of History)

Hemchandracharya North Gujarat University, Patan

Abstract :-

ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતું શહેર એટલે અમદાવાદ. ઈ.સ. ૧૪૧૧માં અમદાવાદની સ્થાપના ચાર અહમદોએ સરખેજ નિવાસી સંત શિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષ, અહમદ શાહ, કાજી અહમદ અને મુલ્લાં અહમદ કરી હોવાના પુરાવાઓ મળી આવે છે. અનેક દંતકથાઓ પણ છે જેમાં આશા ભીલની પુત્રી શિપ્રા કે તેજાના પ્રેમમાં બાદશાહ આવ્યો ને આશાવલ પર આક્રમણ કરી શહેર વસાવ્યું. "જબ કુત્તે પર સસા આયા – તબ બાદશાહ ને શહેર બશાયા" પણ આ દંતકથાઓ સત્ય થી વેગળી છે. અમદાવાદના વિકાસ માટે પ્રાચીન સમયમાં થયેલા બાંધકામો અને સંસ્કૃતી પણ જવાબદાર છે જેમાં ભદ્રનો કિલ્લો, ત્રણ દરવાજા, જુમા મસ્જિદ, માણેક ચોક અને ૧૬૫ જેવી પોળોનો સમાવેશ થાય છે.

મુખ્ય શબ્દો *(Key Words):*

અમદાવાદની સ્થાપના, અહમદશાહ, ભદ્ર કિલ્લો, પોળ સંસ્કૃતિ, સાંસ્કૃતિક વારસો

અમદાવાદની સ્થાપના :-

વર્લ્ડ હેરિટેજ સિટી તરીકે ઓળખાતું અમદાવાદ શહેર તેની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક પરંપરાને કારણે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. શહેરની સ્થાપનાસંબંધે વિદ્વાનોમાં વિવિધ મતો જોવા મળે છે, પરંતુ રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે તેમના ગ્રંથ *"ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ"* (પ્રકરણ 3 –

“અમદાવાદ વસ્યું”) માં વિવિધ વિદ્વાનોના મતોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરીને અંતે ઈ.સ. ૧૪૧૧ને સ્થાપનાનો સ્વીકાર્ય વર્ષ ગણાવ્યો છે.

આ શહેરની સ્થાપના ચાર અહમદો દ્વારા કરવામાં આવી હતી — સરખેજના સંત શિરોમણી શેખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષ, સુલતાન અહમદશાહ, કાજી અહમદ, અને મુલ્લાં અહમદ. કહેવાય છે કે આ ચારે અહમદોએ નમાજનો એકેય વખત ત્યાગ કર્યો નહોતો અને ધર્મભાવથી શહેરની પાયારેખા મૂકી હતી.

શહેરની સ્થાપના સંબંધે લોકપ્રચલિત દંતકથાઓ પણ જોવા મળે છે. કહેવાય છે કે બાદશાહ અહમદશાહ એક વખત સાબરમતી નદીના કિનારે શિકાર માટે આવ્યા હતા. ત્યાં તેમણે જોયું કે એક સસલાએ કૂતરાનો બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો. આ દૃશ્ય જોઈ બાદશાહે વિચાર્યું કે — “આ ભૂમિમાં અસાધારણ સાહસ છે,” અને અહીં નગર વસાવવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારબાદ તેમણે આશાવલ ગામના સ્થળે શહેરની સ્થાપના કરી. આ પ્રસંગની યાદ તરીકે કહેવત પ્રચલિત થઈ —
“જબ કુત્તે પર સસા આયા, તબ બાદશાહ ને શહેર બશાયા.”

આ દંતકથાઓ લોકસંસ્કૃતિમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ શહેરની સ્થાપનાનો આધાર અહમદશાહના શાસનકાળમાં થયેલા બાંધકામો — જેમ કે ભદ્રનો કિલ્લો, શાહી મહેલ, અને જુમા મસ્જિદ — દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

અમદાવાદનો વિકાસ

અમદાવાદ શહેરનો વિકાસ તેની સ્થાપનાથી જ સુવ્યવસ્થિત આયોજન મુજબ થતો ગયો હતો. સાબરમતી નદીના પૂર્વ કિનારે **શેખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષ**એ સૌ પ્રથમ પાયાની ઈંટ મૂકી હતી, અને બાકીના **ચાર અહમદોએ** ચારે દિશામાં દોરી પકડીને નગરના બાંધકામની શરૂઆત કરી. શરૂઆતમાં શહેરનો વિસ્તાર **માણેક બુરજથી જવાહરપુલ સુધી**, તથા ત્યાંથી **લાલ દરવાજા અને ભિક્ષુ અખાડાનંદ હોલ** સુધી ફેલાયેલો હતો. આ વિસ્તારમાં આજે પણ પ્રારંભિક બાંધકામોના અવશેષ જોવા

મળે છે. પ્રારંભિક બાંધકામોમાં **શાહી મહેલ**, **શાહી મસ્જિદ**, તથા રાજાના સેવકો માટેના મકાનોનો સમાવેશ થતો હોવાનું માનવામાં આવે છે.

ભદ્રનો કિલ્લો

સુલતાન **અહમદશાહ**એ સૌપ્રથમ **ભદ્રનો કિલ્લો** બાંધ્યો, જે શહેરનો મુખ્ય કિલ્લો હતો. ભદ્રને કુલ **આઠ દરવાજા** હતાં — બે પૂર્વમાં, એક ઉત્તર તરફ, એક દક્ષિણમાં અને બે પશ્ચિમમાં. આ વિસ્તાર શહેરના પ્રથમ વિકસિત ભાગ તરીકે ઓળખાય છે. અનુમાન છે કે અહમદશાહે ભદ્રના પૂર્વ ભાગમાં કિલ્લાનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો, જે આજના **ત્રણ દરવાજા** સુધી પહોંચતો હતો.

ત્રણ દરવાજા

ત્રણ દરવાજા કે **ત્રિપોલિયા દરવાજો** શહેરનો મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર હતો. ત્રણ દરવાજાથી ભદ્ર સુધીનો વિસ્તાર "**શાહી વિસ્તાર**" ગણાતો હતો. તે સમયે આ ભાગ ખુલ્લો મેદાન હતો અને આજ સુધી પણ અહીં વસ્તી ઓછી છે. આ વિસ્તાર **ખાસ બજાર** તરીકે ઓળખાતો હતો, જ્યાં રાજકીય જરૂરિયાતોને અનુરૂપ વસ્તુઓ — ફૂલ, મીઠાઈ, ભઠીયારગલીના ખાદ્યપદાર્થો, વસ્ત્રો, જનાનાના શણગાર અને હથિયારો — ઉપલબ્ધ રહે. ત્રણ દરવાજાની બહાર **ઢાલગરવાડ**, **ચુડીઓળ પટવાશેરી** અને **સલાપસ રોડ** જેવા વિસ્તારો આવેલાં છે. આ ભૂરૂપરેખા ભદ્ર તરફ ઢોળાવ ધરાવતી જોવા મળે છે, જે જૂના શહેરની રચનાનો પુરાવો આપે છે.

જુમા મસ્જિદ

અહમદશાહના પૂર્વજ **ટાંક રાજપુત** હતા, જેઓએ ઇસ્લામ સ્વીકાર્યો હતો અને ફિરોજશાહ તુઘલકના દરબારમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. રાજમહેલ બાંધતી વખતે, સામાન્ય જનતા માટે મહેલ બહાર **મસ્જિદ** બાંધવાની પરંપરા હતી. એ જ રીતે, અહમદશાહે પોતાના શાહી મહેલની બહાર **જુમા મસ્જિદ** બાંધાવી હતી.

આ મસ્જિદ ફાતેહાની નમાઝ તથા રાજપરિવારના ધાર્મિક કાર્યક્રમો માટે ઉપયોગમાં આવતી. કબરસ્તાન પાસે સ્થિત આ મસ્જિદ ધાર્મિક રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ માનવામાં આવતી હતી. સમય જતાં, આ મસ્જિદની આસપાસ ધીમે ધીમે નગરનો વિકાસ થતો ગયો.

માણેક ચોક

માણેક ચોક આજના સમયમાં અમદાવાદના કેન્દ્રસ્થાને આવેલો વિસ્તાર છે, પરંતુ શહેરની શરૂઆતમાં તે ગામના છેડે હતો. અહીં **સંત માણેકનાથ**ની ઝુંપડી, **મસાણીયા હનુમાન મંદિર**, **અહમદશાહનો રોજો**, તથા **રાણીનો હજીરો** આવેલાં છે.

નાથ સંપ્રદાયના સાધુઓ ગામની બહાર વસતા અને સ્મશાન વિસ્તાર સામાન્ય રીતે ઉત્તર દિશામાં આવતો. માણેક ચોકની પાસેનું નાળું અને ભૂગોળીય રચના આ બાબતને સમર્થન આપે છે. અહીં **ખાન જાહાનની કબર** પણ આવેલ છે, જે શહેરની સીમા વિસ્તારની દિશા દર્શાવે છે. આ વિસ્તાર સમય જતાં ઝડપથી નગરના ભાગરૂપે વિકસ્યો. **ઢીંકવા ચોકી**, જેનું નામ પાણી ઉલેચવાના સાધન પરથી પડ્યું છે, તે વિસ્તારના ભૂગોળીય અને ઐતિહાસિક મહત્વને દર્શાવે છે.

પરાઓનો વિકાસ

અમદાવાદ શહેરની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં પ્રારંભિક સમયમાં અનેક **પરાઓ (બસ્તીઓ)** વિકસ્યાં હતાં. આ પરાઓનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં મળે છે — ખાસ કરીને **અબુલફઝલ** અને **મિરઝા અલી મુહંમદખાં**એ એમના ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરાઓ એ શહેરની લાક્ષણિકતા ગણાય છે, કારણ કે મુખ્ય નગરનું વિસ્તરણ થતાં એની આસપાસ પરાઓનું સર્જન થતું ગયું. આ પરાઓ પહેલાં રહેઠાણ તરીકે અને બાદમાં ધંધા-વેપાર, કારખાનાં અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર તરીકે વિકસ્યાં. અમદાવાદના મૂળ વિસ્તારો — જેમ કે **ભદ્ર**, **ખાસ બજાર**, **પાનખોર નાકા** અને **માણેક ચોક** —ને છોડીને જોવામાં આવે તો તેની આજુબાજુ અનેક પરાઓ વિકસ્યાં હતાં.

શહેરની બહાર પરાઓ વિકસવાના ઘણા કારણો હતાં. મુખ્યત્વે અહીં અનેક **સૂફી સંતો અને સૈયદો** વસવાટ કરતા. આ મુસ્લિમ સંતો નાથસંપ્રદાયના સાધુઓની જેમ એકાંતમાં ઈબાદત અને ખિદમત કરતા.

ઉદાહરણરૂપે, **કુતુબ-એ-આલમ** પહેલે **આશાવલ** પાસે રહ્યા, પછી **વટવા** ખાતે સ્થાયી થયા. તે જ રીતે **રસુલાબાદ**, **ઉસ્માનપુરા** વગેરે વિસ્તારો મધ્ય એશિયાથી આવેલા સંતો અને તેમના શિષ્યો દ્વારા વસાવાયા. આ સંતોના આસપાસ ધીમે ધીમે વસ્તી વધતી ગઈ. લોકો એમની મુલાકાત લેવા

આવતા અને ત્યારબાદ એમના સ્થાનકોની આસપાસ ઘર, મકાન અને દુકાનો બાંધીને વસવાટ કરતા. કેટલાક પરાઓ સંતોની **મકબરાની ખિદમત** માટે પણ વિકસ્યાં.

ભારતમાં જ નહીં, પરંતુ અન્ય દેશોમાં પણ **બૌદ્ધ સ્તૂપો, વિહારો** અથવા **શૈવ મઠો**ની આજુબાજુ આ રીતે વસ્તી વિકસતી ગઈ હતી — અમદાવાદના પરાઓમાં પણ એ જ ઐતિહાસિક પરંપરા દેખાય છે. અમદાવાદ રાજધાની બન્યા પછી તેનો વિકાસ સ્વાભાવિક રીતે વધતો ગયો. નગરના વિસ્તરણમાં **વેપારીઓ**, **ધંધાદારીઓ**, અને **દરબાર સાથે સંકળાયેલા અમીર-ઉમરાવો**નો મોટો ફાળો રહ્યો. સામાન્ય રીતે ઇસ્લામી નગરોમાં **જુમા મસ્જિદ** આસપાસ વેપાર કેન્દ્ર વિકસતું હોય છે, કારણ કે ત્યાં લોકો વારંવાર ભેગા થાય છે.

અહમદશાહના સમયમાં પણ એ જ જોવા મળ્યું — **માણેક ચોક**, **દાણાપીઠ**, **શાકબજાર**, **વાસણ-કાપડના બજાર**, અને **ઝવેરાતની પીઠો** જુમા મસ્જિદની આજુબાજુ વિકસ્યાં. આ વિસ્તારો શહેરને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ રહ્યા. આમ, અમદાવાદનો વિકાસ રાજકીય સાથે સાથે **વેપારી અને ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર** તરીકે પણ થયો.

ઝવેરીવાડનો વિકાસ

ઝવેરીવાડ શહેરના આર્થિક વિકાસનો અગત્યનો ભાગ રહ્યો છે. રાજદરબારમાં ઝવેરાતને વિશેષ સ્થાન મળતું અને સામાન્ય જનતામાં પણ તેનો વ્યાપક ઉપયોગ થતો. માણેકચોકની પાસે આવેલ **ઝવેરીવાડ**, **માંડવીની પોળ**, અને **મહૂરતપોળ** ઝવેરીઓના મુખ્ય વિસ્તાર હતા. અહીં **રૂપાઘડા પંચાલો** (સોનારા)ની ભઠ્ઠીઓ તથા એમના રહેઠાણો હતાં. ઝવેરીવાડની ઉત્તર સીમા પાસે **ટંકશાળની પોળ** હતી — જ્યાં સિક્કા પાડવાનું કામ થતું. આ ટંકશાળનું સ્થાન ભૌગોલિક રીતે સુરક્ષિત હતું, કારણ કે તે **કાલુપુર** અને **દરિયાપુર** વચ્ચે આવેલું હતું.

ટંકશાળની પાસે સોનાં-ચાંદીના વેપાર અને ઝવેરાતના વ્યવસાયને કારણે આ વિસ્તાર વધુ સમૃદ્ધ બન્યો. આસપાસના **લોહાઘડા પંચાલો** લોખંડના હથિયાર, ઓજારો અને વાહનના ભાગો બનાવતા. આ વિસ્તારની નજીક **કાગળ વેચાણ** અને **શાહી બનાવવાનું કામ** પણ થતું — જે દર્શાવે છે કે ઝવેરીવાડ માત્ર વેપાર નહીં, પરંતુ કારીગરો અને ઉદ્યોગકારોનું પણ કેન્દ્ર હતું.

પોળો : પોળોની રચનાનો મૂળ અર્થ અને ઉપયોગિતા

પોળની રચના ભારતીય પરંપરાનું અનુસરણ કરતી હતી. સામાન્ય રીતે પોળમાં પ્રવેશ માટે માત્ર એક મુખ્ય દરવાજો (પ્રતોલિ) હોતો હતો. આ *પ્રતોલિ* પરથી જ "**પોળ**" શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં આ શબ્દ પ્રચલિત છે, જ્યારે ભારતના અન્ય ભાગોમાં "**કટરા**" તરીકે ઓળખાય છે. ચંદ્રાવતી અને ચાંપાનેર જેવા પ્રાચીન શહેરોમાં પોળના અવશેષો મળી આવ્યા છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પોળ એ એવી વસાહત હતી —

જ્યાં એક સમૂહના લોકો શાંતિથી, સ્વરક્ષણ સાથે અને તમામ આવશ્યક સગવડો સાથે રહી શકે. પોળનો આકાર મોટેભાગે સમચોરસ કે લંબચોરસ હોતો હતો, જેમા વચ્ચે રસ્તો, ચોક અને કૂવો હોતો; આસપાસ કુટુંબોની રહેણીકરણી ગોઠવાયેલી હોત. "**અમદાવાદનો ઇતિહાસ**" ગ્રંથના લેખક **સ્વ. મગનલાલ વખતચંદ શેઠે** અમદાવાદની કુલ **૧૧૧ પોળોના નામો** આપ્યા છે. તેમા કેટલીક પ્રસિદ્ધ પોળો આ મુજબ છે —

મહૂરત પોળ, માંડવીની પોળ, નાગજી ભુદરની પોળ, કણસારાની પોળ, લાલાભાઈની પોળ, દેવની શેરી, ખાંડવાળાની પોળ, છીપા મહાવાજીની પોળ, સુરદાશા શેઠની પોળ, સમેતશીખરીની પોળ, હરકીશનદાસ શેઠની પોળ, કાકા બળિયાની પોળ, જોઈતા ધોળાની પોળ, સુતરીઆની પોળ, ધાંચીની પોળ, ધુસા પારેખની પોળ, ઢાળની પોળ, સામળની પોળ, આકા શેઠના કુવાની પોળ, વાઘેશ્વર ની પોળ, કામેશ્વર ની પોળ, લીમડા પોળ, ભાઊની પોળ, નાઈવાડો, છીપવાડો, પીપચડીની પોળ, પખાલીની પોળ, બંગલાની પોળ, દેડકાની પોળ, રૂપા સુરચંદ ની પોળ, લહવાર ની પોળ, હવેલીની પોળ, ચામાચીડિયાની પોળ, ખીજડાની પોળ, દેવજી સરઈઆની પોળ, ખેત્રપાળ ની પોળ, ભઠ્ઠીની પોળ, ફતાશાની પોળ, નાથા કાકીની પોળ, હિંગલોક જોશીની પોળ, સુતારવાડાની પોળ, દેસાઈની પોળ, પરવડી ની પોળ, હજીરાની પોળ, લાલાવસાની પોળ, લાખા પટેલની પોળ, ઝવેરીવાડો, રતન પોળ, નગીના પોળ, શેઠની પોળ, ચોખમની પોળ, નીશા પોળ, ઝવેરી પોળ, સોદાગરની પોળ, પાંજરાપોળ, દેવશાનો પોળ, માળીની પોળ, ખજૂરીની પોળ, છાપગરની પોળ, રાજા મહેતાની પોળ, ભોઈવાડાની પોળ, પરતીગરની પોળ, દાંડીગારાની પોળ, ચીકણની પોળ, હિજડાની

પોળ, રંગીલા પોળ, જાદવ ભગતની પોળ, હનુમાનની પોળ, કીઅકા ભટ્ટની પોળ, ટંક શાલની પોળ, ધના સુતારની પોળ વગેરે.

આ ઉપરાંત પણ આશરે **૧૬૫ જેટલી પોળો**નો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે.

નિષ્કર્ષ :

અમદાવાદની સ્થાપનાથી લઈને આજ સુધી શહેરે ઐતિહાસિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે અગ્રણી સ્થાન મેળવ્યું છે. અહમદશાહે ધર્મભાવ, નગરનિર્માણ અને સુવ્યવસ્થિત શહેરી આયોજનના સિદ્ધાંતો અપનાવીને એક દૃઢ અને સમૃદ્ધ નગર રચ્યું. પોળ પ્રણાલી એ શહેરની સામાજિક એકતા, સુરક્ષા અને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યનું પ્રતિક બની. આજે, અમદાવાદ યુનેસ્કો દ્વારા "વર્લ્ડ હેરિટેજ સિટી" તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ઐતિહાસિક વૈભવને વિશ્વપટ પર સ્થાન અપાવે છે.

સંદર્ભસૂચી

1. આત્મારામ મોતીરામ દિવાણજી. (1914). *મિરાતે સિકંદરી* (ગુજરાતી ભાષાંતર). ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ.
2. રત્ન મણિરાવ ભીમરાવ જોટે. (1929). *ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ*. ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ.
3. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. (1933). *મિરાતે અહમદી* (ગુજરાતી ભાષાંતર, ભાગ ૧–૩). અમદાવાદ.
4. એસ. બી. રાજગોર. (1984). *અમદાવાદ જિલ્લા ગેઝેટિયર*. અમદાવાદ.
5. Government Central Press. (1879). *Gazetteer of the Bombay Presidency: Ahmedabad*. Government Central Press.
6. યતીન પંડ્યા. (2015, જાન્યુઆરી 11). *Ahmedabad gates: Residue of past or the pride of the present*. *DNA India*. https://www.dnaindia.com/analysis/column-ahmedabad-gates-residue-of-past-or-the-pride-of-the-present-1498198
7. ભોળાભાઈ પટેલ. (2012, ફેબ્રુઆરી 10). *અમદાવાદની પોળ સંસ્કૃતિ. દિવ્ય ભાસ્કર.* https://www.divyabhaskar.co.in/news/mag-amdavad-pol-culture-1888076.html